

İbn Hubal ve eseri *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'da kafa yaraları ve kafatası kırıkları üzerine*

On head wounds and skull fractures in *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* by Ibn Hubal

Ahmet Acidumanⁱ, Fatih Kökeşⁱⁱ

ⁱProf. Dr. Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD
https://orcid.org/0000-0003-2021-4471

ⁱⁱDr. Öğr. Üyesi. İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Yüksek Okulu, Medicana Avcılar Hastanesi Nöroşirürji Uzmanı
https://orcid.org/0000-0001-8085-5989

ÖZ

Bu yazıda İbn Hubal el-Bağdādî'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserindeki kafa yaraları ve kafatası kırıkları ile ilgili bölümlerin Türkçeye kazandırılması ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada adı geçen eserin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan matbu bir nüshası kullanılmıştır. Kafa yaraları konusu *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ın dördüncü cildinde "Faşl fī cirāh ve teferruķi'l-ittişāl" başlıklı bölümün son kısmında yer alırken, kafatası kırıkları "Faşl fī kesri'l-kıhḫ" başlığı altında ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Türkçeye çevirisi yapılan bu bölümler yazının bulgular bölümünde sunulmuştur. Bulgular bölümünde sunulan bu bilgilerin, literatürdeki konuyla ilgili bilgilerle karşılaştırılarak tıp tarihi içerisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ın kafa yaraları hakkındaki kaynağının İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ı olduğunu söylemek mümkün görünürken, kafatası kırıkları ile ilgili bölümün 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sine benzerlik gösterdiği ve bu eserin ilgili bölümde *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'a kaynaklık etmiş olabileceğini düşünülmüştür.

Anahtar kelimeler: İbn Hubal el-Bağdādī, *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*, kafa yaraları, kafatası kırıkları, tıp tarihi

ABSTRACT

The aim of this article is to gain to the history of Turkish medicine literature and to evaluate the knowledge about the head wounds and skull fractures in Ibn Hubal al-Bağdādī's *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb*. In the study a printed copy, which is in the library of the Department of History of Medicine and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, is used. The subject of head wounds is in the last part of the chapter "Faşl fī jirāh ve tafarruq al-ittişāl" in the fourth volume of *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb*, while the skull fractures are considered as a separate section under the heading "Faşl fī kasri'l-kıhḫ". These sections translated into Turkish are presented in the results section of the manuscript. This information presented in the results section is compared with the relevant information in the literature and its place in the history of medicine was evaluated. As a result, it is possible to say that the source of *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* about head wounds is Ibn Sīnā's *al-Qānūn fī al-Ṭıbb*. It is thought that the section about the skull fractures is similar to the section in *Kāmil al-Sinā'at al-Ṭıbbiyya* by 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī and that this work may have been the source of Ibn Hubal al-Bağdādī's *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb* in the related chapter.

Keywords: Ibn Hubal al-Bağdādī, *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭıbb*, head wounds, skull fractures, history of medicine

*Lokman Hekim Dergisi, 2019; 9 (3): 302-311

DOI: 10.31020/mutfd.566182

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 15 Mayıs 2019; Kabul Tarihi - Accepted: 11 Temmuz 2019

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr>

Giriş

Bağdat'ta 13 Z'l-ka'de 515 / 2 Şubat 1122 tarihinde doğan ve asıl adı Abū'l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmed b. 'Alī b. Hubel el-Bağdādī olan ve el-Ḥilātī olarak da bilinen Muhezzebu'd-dīn b. Hubel, Bağdat'ta Abū'l-Ḳāsim İsmā'īl b. Aḥmed es-Semerḳandī'den tıp ve edebiyat, 'Abd-ullah b. Aḥmed b. Aḥmed b. Aḥmed b. el-Ḥaşşāb en-Naḥvī'den gramer okumuş ve Nizāmiyye Medresesi'nde fıkıh öğrenmiştir. Bağdat'tan Musul'a gelen ve oradan da Ḥilāt (Ahlāt)'a geçen Muhezzebu'd-dīn b. Hubel, Ermen Şāh'ın sarayında hekim olmuş, burada hizmet etmiş ve büyük bir servet kazanmıştır. Daha sonra Ahlat'tan Mardin'e gelen İbn Hubel Bedru'd-dīn Lū'lū'ya ve en-Nizām'a hizmet etmiştir. Bu kişilerin Mardin hükümdarı Naşiru'd-dīn b. Artuḳ tarafından öldürülmesinden sonra Musul'a dönmüştür. Yetmiş beş yaşında görme yetisini kaybeden İbn Hubel ömrünün kalan zamanını başına gelen kronik bir hastalık nedeniyle evinde geçirmiş ve 13 Muḥarrem 610 / 4 Haziran 1213 tarihinde Musul'da vefat etmiştir.¹ Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in Keykāvus döneminde Selçuklu sarayında hekimlik yapmış Şemsu'd-dīn Abū'l-'Abbās Aḥmed adlı bir oğlu olduğu bilgisi de literatürde yer almaktadır.² Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī teorik ve pratik tıp bilgilerini içeren değerli eseri *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ı Musul'da 560/1164-5 yılında yazmıştır. *Kitābu't-Ṭıbbi'l-Cemālī* adında Cevād olarak tanınan vezir Cemālu'd-dīn Muḥammed için yazdığı ve günümüze ulaşmayan bir başka eseri daha olduğu bilinmektedir.¹

Orta Çağlar boyunca Latinceye çevrilmemiş olmakla birlikte, farklı zamanlarda yazılan kopyalarının sayısı ve dağıldığı coğrafya göz önüne alındığında rağbet görmüş önemli bir eser olarak değerlendirilen *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'da tıbbın genel prensipleri, anatomi, basit ve kompoze ilaçlar ile hastalıklar etkilenen organa göre baştan ayağa doğru ele alınmış,³ her konu "faşl" başlığı ile gösterilmiştir.⁴ *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'in böbrek ve mesane taşlarının nedenleri, semptomları ve tedavilerinin işlendiği iki bölümü De Koning'in *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* adlı çalışmasında Fransızca olarak yayınlanmıştır.^{2,3} Eserin omurga hastalıkları ve yaralanmalarına ait bölümlerinin Türkçe çevirilerini de içeren bir çalışma literatürde bulunmaktadır.⁵

Bu yazının amacı İbn Hubel el-Bağdādī'in *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserinde yer alan kafa yaraları ve kafatası kırıkları ile ilgili bölümlerin Türkçeye kazandırılması ve değerlendirilmesidir.

Gereç ve Yöntem

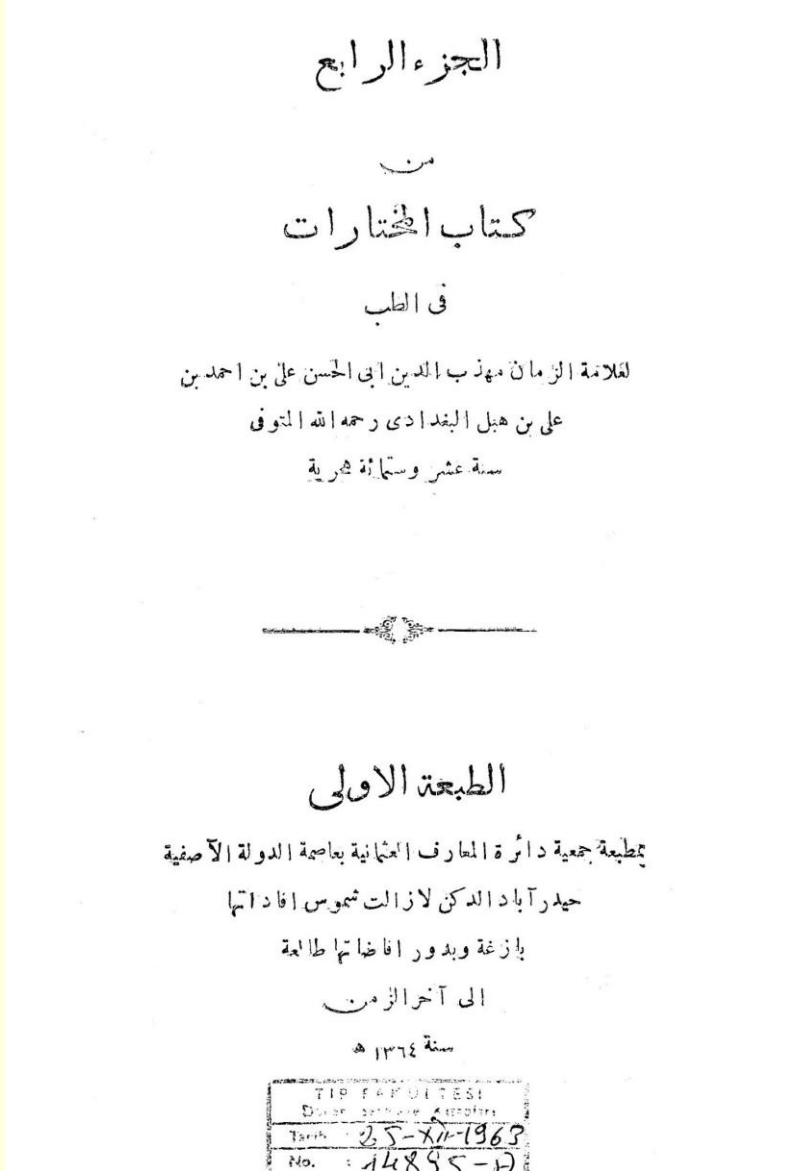
Mart 2019 – Mayıs 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu çalışmada Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserinin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan matbu bir nüshası (**Şekil 1**) ana kaynak olarak kullanılmıştır.⁶ Kafa yaraları konusunun *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'in dördüncü cildinde "Faşl fī cirāh ve teferruḳi'l-ittisāl / Yaralar ve cildin yarılması hakkında bölüm"ün son kısmında yer aldığı görülürken, kafatası kırıklarının ise "Faşl fī kesri'l-ḳıḥf / Kafatasının kırığı hakkında bölüm" başlığı altında ayrı bir bölüm olarak ele alındığı fark edilmektedir.⁶ Yazarlar tarafından Türkçeye çevirisi yapılan bu bölümler yazının bulgular bölümünde sunulmuştur. Bulgular bölümünde sunulan bu bilgilerin, literatürdeki konuyla ilgili bilgilerle karşılaştırılarak tıp tarihi içerisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Kafa yaralanmalarının ele alındığı ilk bölümde (**Şekil 2**) tedavinin, kafa kemiğinin kendisinin tedavisi ve yaranın kendisinin tedavisi olarak ikiye ayrıldığı ve burada yaranın tedavisi için alınacak tedbirlerle, kullanılacak ilaçlardan bahsedildiği görülmektedir:

Baş yaralarına gelince, ya kırık iyileştirme bölümünde bahsedildiği üzere kemiğin kendisine ya da yaranın kendisine tedbir alınır. Eğer yaradan kan sızmiyorsa hastanın akli karışmadan ve ona korkutucu belirtiler gelmeden evvel hastanın damarından kan alınır, eğer kanıyorsa kanama ilacıyla tedavi edilir ve yaranın üzerine sarısabır, mür, günlük ve iki kardeşkanı serpilir; beyin, gül suyu ve sandaldan oluşan güzel kokularla güçlendirilir; çobandeğneği ile sarılır. O yerin üzerine kuru, karışık mayalı hamur serpilir; arpa unu, kavrulmuş tahıl ve bakla ile sarılır. Hasta, tavukların beyinlerini yer ve ekşi nar suyu içer. Bunlar sandel şarabından özellikle yarar görürler.^{6,p.208-9}

Kitābu'l-Muhtārāt fī'l-Ṭıbb'ın kafatasının kırığı hakkındaki bölümünde (**Şekil 3**) ise kafa yaralanmalarında kemiğin kendisi için yapılacak tedavilerin ele alındığı görülmekte ve bölümün girişinde kırık çeşitleri hakkında bilgi verilmektedir:

Şekil 1. *Kitābu'l-Muhtārāt fī'l-Ṭıbb*'ın Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan matbu nüshasının dördüncü cildinin iç kapak sayfası.⁶

Kafatasının kırığı hakkında

Kafatası kıl gibi, iki taraflı, gizli olarak ayrılarak kırılır ve belki nüfuz etmez. Geniş olarak tek parça halinde ya da çok parçalı olarak ayrılır. Bu yarık öyle olabilir ki içindeki kemik ne dışarı çıkar ne de içeri girer. İçeri giren ya da dışarı çıkan kemikle birlikte olabilir. Geniş olarak ayrılabilir ve onunla birlikte örtü görünür ve şişer, buna mantar ismi verilir. Ancak kemik parçalara ayrıldığında, onun çökmesi sert zara ulaşır. Kemik çatısında kırılabilir ve onun bütünlüğü ayrılmaksızın içeri doğru ezilir, çökmeye ilgili olarak onlardan daha sert olan şeyler onlara çarptığında, gümüş ve kurşundan kapların başına geldiği gibi. Belki kafatası kırılır ve cilt yarılmaz, belki onunla birlikte cilt yarılar. Kafatasında bir kırık varsa ve parçalara ayrılması durumunda, kemikler zarlara dokunmadığında, onları sıkıştırmadığında, çıkmadığında ve batmadığında, kötü arazlar ortaya çıkmaz. Ama kemik örtüyü sıkıştırdığında ya da yaraladığında ve içinde ona batan keskin kıymıklar olduğunda, o zaman bu şişmeyi ve kasılmayı gerektirir ve belki sekteye yol açar, hatta sekteye yol açmış olan kemik yerinden çıkarıldığında, his hemen geri döner.^{6,p.227}

Bölümün ikinci paragrafında kafatası kırığının nasıl saptanacağı ve kırıkla birlikte görülen semptom ve bulgular hakkında bilgiler yer almaktadır:

Çoğunlukla cilt yarılmışsa, gözleyerek, araştırarak ve muayene ederek kemiğin durumuna bakılır. Eğer yarık kıl gibiyse, sen onun içinde [olduğundan] şüpheliysen, o zaman ortaya çıkana kadar onun üzerine, mürekkep sür, sonra onu sıyrır. Sıyırma vasıtasıyla geri kalan yarığı gördüğünde, yarığın nüfuz ettiğini bilmen gerekir ve nüfuz ettiğinde, kalın örtü ondan kurtulmaz. Yarada şiddetli şiş ve sıcaklık yoksa, ondan az rutubet ve pişmiş/olgun irin dışarı çıkar. Kalın örtü kafatasından ayrılmış olursa, şiş, ateş ve şiddetli ağrılar gösterir. Kemiğin rengi değişir ve olgunlaşmamış, ince irin akar. O zaman, hastaya akıl karışıklığı, bayılma, kusma ve kasılma gelmeden önce o yer tedavi edilir. Çünkü ona bundan bir şey geldiğinde, o zaman onu tedavi etmezsin ve o ölür.^{6,p.227-8}

فاما جراحة الشجاج ، اما تدبير العظم نفسه فعلى ما يذكر في باب
الجبر واما نفس الجراحة ان لم يسئل منها دم فيفصد العليل قبل ما يختلط عقله
وتعرض له الاعراض الهائلة فان نرف د ما يعالج بعلاج النزف ويذر على
الجرح الصبر والمر والكنندر ودم الاخوين ويقوى الدماغ بالاراييح
المختارات ٢٠٩ ج-٤
الطبية من الصندل و ماء الورد ويضمده بعضا الراعى ويذر الخمير
المحبص اليابس على المكان ويضمده بدقيق الشعير والسويق والباقي ويطعم
العليل ادمغة الدجاج ويشرب ماء الرمان المزفيتتفع هؤلاء خاصة بشراب
الصندل .

Şekil 2. Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb'ın dördüncü cildinde "Faşl fi cirāh ve teferruki'l-ittişāl" başlıklı bölüm"de kafa yaralarının bulunduğu sayfalar.⁶

Bölümün bundan sonraki kısmında ameliyatın zamanı hakkında bilgi verilmektedir. Kemik eğer beyne batmış ise tedavinin derhal yapılması önerisi dikkat çekmektedir:

Kafatası kırıldığı zaman, hasta kemiği çıkarmaya tahammül gösterirse, on dört [gün] den önce, eğer yaz mevsimiyse, o zaman yedi [gün] den önce ve eğer mümkünse baş yarası [olduğu] zaman hemen onun tedavisine başlamak gerekir. Tedavi, eğer kemik beyne batıyorsa, özellikle saati, ertelenmez.^{6,p.228}

Bölümün bundan sonraki kısmında sırasıyla ameliyat tekniği hakkında bilgi verilmekte, sırasıyla hastanın pozisyonu, yardımcıların durumu, cilt kesisinin nasıl yapılacağı, kemiğin nasıl çıkarılacağı ve bunun için kullanılacak aletler hakkında oldukça önemli bilgiler yer almaktadır:

Kırılmış kemiğin nasıl sökülüp alınacağına gelince, öncekilerin bu sıfat üzere söylediği gibi, hastaya uygun şekil üzerine yatmasını ve kırık kemik için vurma sesinden zarar görmesin diye onun kulaklarının pamuk ile sıkı kapatılmasını emredersin. Sonra iki yardımcıya kafanın cildine yapışmalarını emredersin ve onu haç şeklinde yararsın, onlardan birisi, onda var olan yarık üzerine giden ve diğeri onu çaprazlayandır. İki yardımcıya, kafatasını ortaya çıkarana kadar cildin dört tarafından çekmeleri için emredersin. Eğer kemik ince olursa, o zaman tırpan şekli üzerine bilinen kesici aletler ile kesersin. Onların bazısını parçanın karşısına koyarsın ve kemiğin en geniş yerinden kesmeye başlarsın. Beyni rahatsız etmesin diye oyma ve vurma sırasında nazik davranırsın. Eğer kemik kalın olursa, kemiğin çevresini başları kemiğin kalınlığının boyunda olan matkaplarla delersin.^{6,p.228}

Bu iş için seçilen matkapların kemiğin içinde döndürülen başlarının boyu, kafatası kemiğinin kalınlığına göre tasarlanmış, mercimek gibi düz küre şeklinde kuşatılmıştır. Döndürme sırasında matkap oraya ulaştığında, örtüye dokunmasın ya da onun üzerine saldırmamasın diye onu aşağı inmekten men eder. Belki onlardan birisi

Bölümün son kısmında ise böyle bir ameliyat olan kişi hakkında bilgi verilmekte, cerrahi sonrası ortaya çıkan bir komplikasyon gibi değerlendirilebilecek olan şişliğin nedenleri ile bu şişliğin giderilebilmesi için yapılacaklar bildirilmiştir:

Kafasındaki kemiklerden kesilerek alınan ve kurtulan bir kişi görmüştüm. Kafatasından büyük bir kemik parçası alınmış ve bağırdığında ya da nefes nefese kaldığında, kafasının büyük kısmı kafatasındaki o [kemiği alınmış] yerin üzerinde büyük bir nar gibi olan bir insan görmüştüm. Belki, kafatasından kırık kemik alındıktan sonra örtüde kafatası kemiğini gizleyecek kadar yükselen bir şiş ve kalınlaşan bir cilt ortaya çıkabilir. Bu ya örtüde kırık kemikten kalan bir kemik parçası ya soğuk havanın girmesi ya sargının sıkılığı sonucu o yerin ateşi, ya hastanın yemekten genişlemesi ve onda dolgunluk olması sebebiyledir. Bu nedenle hastanın kuvveti olursa kan almak, ishal etmek ve onun gıdasını azaltmak gerekir. Eğer sebep kemikten bir parçaysa çıkartılır, soğuk havaysa o yere ılatılmış gül yağı damlatılır ya da sargıların sıkılığı ya da yerin sıcaklığı ise sargı gevşetilir ve soğuk usareler sürülür. Ama bu organı ameliyat ettiğin ve beynin örtüsünün siyah olduğunu gördüğün zaman hastadan ümidini kesmen gerekir.^{6,p.229-30}

Tartışma

On ikinci yüzyılın ünlü hekimlerinden Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin kafa yaraları ve kafatası kırıkları üzerine yazdıkları ile oldukça önemli detayları barındıran bilgiler verdiği görülmektedir. Bununla beraber yazdıklarının özgünlüğü hakkında bir karara varılabileceğinin ancak Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin öncülleri olarak kabul edilebilecek olan yazarların bu konu hakkında yazdıkları ile bir karşılaştırma yapılmasından sonra mümkün olacağı açıktır. Bu amaçla Orta Çağ'da İslam coğrafyasının önde gelen hekimlerinden Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-Ḥikme*,^{9,10} Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*,^{11,12} 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*,^{13,14} Ebul'l-Kāsim Ḥālef b. el-'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrīf*,¹⁵⁻¹⁷ İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*¹⁷⁻¹⁹ adlı Arapça ve Curcānī'nin *Zahīre-i Ḥārezmşāhi*^{20,21} adlı Farsça ansiklopedik eserleri bu karşılaştırmalı değerlendirmenin yapılmasında kullanılmıştır.

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin kemik kırığının eşlik etmediği kafa yaralarında kullandığı ilaçların *Firdevsu'l-Ḥikme*,^{9,10} *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*^{11,12} *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*,^{13,14} ve *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*¹⁷⁻¹⁹ gibi kitaplarda da benzer şekilde bulunduğu görülmektedir. *Şabr* (sarısabır), *kundur* (günlük) ve *demu'l-aḥaveyn* (iki kardeşkanı) gibi bazı ilaçların karışımlarda temel bileşen olarak yer aldığı görülürken, bazı ilaçların farklılıklar gösterdiği fark edilmektedir (**Tablo 1**). *Firdevsu'l-Ḥikme*'de bu bileşik ilacın "devā'u'l-lubān / günlük ilacı" olarak isimlendirildiği^{9,10} görülürken, *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'da ise "devā'u'r-re's / kafa ilacı" olarak adlandırıldığı^{17,18} dikkati çekmektedir. *Et-Taşrīf*'in ilgili bölümünde ise Zehrāvī'nin tanımlayacağını söylediği bir tozdan bahsettiği ama içeriğini vermediği¹⁵ görülmektedir. Yara üzerine kuru mayalı hamur, arpa unu, kavrulmuş tahıl vb. ilaçların konması ile hastanın tavuk beyni yemesi ve ekşi nar suyu içmesi gibi önerilerin *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'da da yer aldığı görülürken,^{17,18} diğer yazarların eserlerinde bulunmadığı^{9-17,20,21} fark edilmektedir. Öte yandan *Firdevsu'l-Ḥikme*'de yer alan yaranın sıcak şarap ve zeytinyağı ile yıkanıp, temiz bir pamuk ile silinmesi, eğer deri ayrılmışsa yaranın, içine ılık sirke ile yağ döküldükten sonra ipek ya da ketenle dikilmesi^{9,10} önerisine benzer bir önerinin Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin bu bölümde yazdıkları arasında bulunmadığı da dikkati çekmektedir.

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin kafatası kırıklarını sınıflaması daha çok 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde yaptığı sınıflamaya^{13,14} benzemekte, bununla birlikte İbn Sīnā'nın kafatası kırıklarının çeşitleri hakkında¹⁷⁻¹⁹ verdiği bilgilerden de yararlandığı görülmektedir. Örneğin günümüzde ping-pong tipi çökme olarak adlandırılan kırıktan İbn Sīnā'nın ve Curcānī'nin eserlerinde bahsetmediği¹⁷⁻²¹ görülürken, mantar (*fuṭre**) adı verilen kırık çeşidinin aynı adla İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında yer aldığı¹⁷⁻¹⁹ fark edilmektedir. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde verdiği kafatası kırıkları sınıflamasının^{13,14} Paulus Aeginata'nın *Epitome*'sinde yer alan sınıflamayla²² çok uyumlu olduğu, bunun da Soranus'un kafatası kırıkları sınıflandırması ile örtüştüğü²³ yapılan çalışmalar karşılaştırıldığında görülmektedir.

* فُطْرٌ Mantar *Bit.* 7,p.902

Tablo 1. İbn Hubel el-Bağdādî'nin ve öncüllerinin eserlerinde kemik kırığının eşlik etmediği kafa yaralanmalarında yaranın iyileştirilmesi için kullanılan ilaçlar.^{6, 9-14,17,18,20}

Et-Ṭaberî <i>Firdevsu'l-Hikme</i> ^{9,10}	Er-Râzî <i>El-Manşûrî fî't-Ṭıbb</i> ^{11,12}	'Alî b. al-'Abbâs <i>Kâmilu's-Sinâ'ati't-Ṭıbbiyye</i> ¹³	İbn Sînâ <i>El-Kânûn fî't-Ṭıbb</i> ^{17,18}	Curcânî <i>Zahîre-i Ḥ'ârezmşâhî</i> ²⁰	İbn Hubel <i>Kitâbu'l-Muhtârât fî't-Ṭıbb</i> ⁶
Şabr (Sarisabır)	Şabr	Şabr	Şabr	Şabr	Şabr
Lubân (Günlük)	Kundur (Günlük)	Kundur	Kundur	Şişâru'l-kundur (Günlük kabukları)	Kundur
	Murr (Mür)	Murr	Murr		Murr
Demu'l-aḥaveyn (İki kardeşkanı)	Demu'l-aḥaveyn		Demu'l-aḥaveyn	Demu'l-aḥaveyn	Demu'l-aḥaveyn
Kâfûr (Kâfûr)	İrsâ (Zambak)			'Anzerût (Anzerut)	
Zâcu'l-aḥḍarî'l-kirmânî (Kirmanın yeşil göztaşı)	Bussed (Mercan)				

Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdādî'nin kemiklerin kırılarak *dura matere* bası yapması, onu yaralaması sonucu ortaya çıkan şişme, kasılma ve sekte gibi bulguların bası yapan kemik kaldırıldığında geri döneceği, bu durumda ameliyatın hemen yapılması ve ertelenmemesi önemli bir öneri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kafatası kemiklerinin kırıldığı durumlarda ameliyat ile kırık kemiğin kaldırılması önerisi Ṭaberî'nin *Firdevsu'l-Hikme*'sinde yer almamaktadır.^{9,10} Râzî'nin *el-Manşûrî fî't-Ṭıbb*'inde kafa kemiği kırıklarında akıl karışıklığı ve kasılmanın ortaya çıkabileceği, bundan sonra hemen ölüm olabileceğini bildirilerek derhal kemiğin çıkarılması ve *dura materin* yırtılmaktan korunması gerektiği^{11,12} söylenmektedir. Ameliyatın hemen yapılması, ertelenmemesi önerisi 'Alî b. el-'Abbâs el-Mecûsî'nin *Kâmilu's-Sinâ'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde^{13,14} İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fî't-Ṭıbb*'inde¹⁷⁻¹⁹ ve Curcânî'nin *Zahîre-i Ḥ'ârezmşâhî*'sinde^{20,21} de benzer bir şekilde bulunmaktadır. Öte yandan akıl karışıklığı, bayılma, kusma ve kasılma gibi bulguların ortaya çıkması durumunda hastanın tedavisinden el çekilmesi önerilmektedir ki benzer bilgiler Paulus Aeginata'nın,²² 'Alî b. el-'Abbâs el-Mecûsî'nin,^{13,14} Ebû'l-Kâsım Ḥâlef b. el-'Abbâs ez-Zehrâvî'nin,¹⁶⁻¹⁷ İbn Sînâ'nın¹⁷⁻¹⁹ ve Curcânî'nin^{20,21} eserlerinde de yer almaktadır.

Kafatası kemiğinde bir kırık olup olmadığının belirlenebilmesi için kemiğin mürekkeple boyandıktan sonra temizlenmesi ve kazınması önerisi Hippokrates'in *De vulneribus capitis*'inde de yer alan bir bilgidir.²⁴ Aynı açıklamanın Paulus Aeginata'nın eseri *Epitome*'de yer aldığı²² ve Paulus Aeginata'nın eserinden alıntı yapan 'Alî b. el-'Abbâs el-Mecûsî'nin *Kâmilu's-Sinâ'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde,^{13,14} Ebû'l-Kâsım Ḥâlef b. el-'Abbâs ez-Zehrâvî'nin *et-Taşrif*'inde,¹⁵⁻¹⁷ İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fî't-Ṭıbb*'inde¹⁷⁻¹⁹ ve Curcânî'nin *Zahîre-i Ḥ'ârezmşâhî*'sinde^{20,21} yer aldığı görülmektedir.

Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdādî ameliyat zamanını, yazın travmayı izleyen yedi günden önce, diğer zamanlarda ise on dört günden önce olarak bildirmektedir. El-Bağdādî'nin bu önerisinin Paulus Aeginata,²² 'Alî b. al-'Abbâs^{13,14} ve ez-Zehrâvî'nin^{16,17} önerileri ile uyumlu olduğu görülmektedir (**Tablo 2**). Râzî ise ameliyat zamanını herhangi bir süre vermeden kötü semptomların görülmesinden önceki zaman^{11,12} olarak belirlemektedir.

Tablo 2. İbn Hubel el-Bağdādî'nin ve öncüllerinin eserlerinde kafatası kemiği kırıklarında ameliyat zamanları.^{6,13,14,16-22}

Yazar	Ameliyat Zamanı-Yazın	Ameliyat Zamanı-Kışın
Paulus Aeginata ²²	7 günden önce	14 günden önce
'Alî b. el-'Abbâs el-Mecûsî ^{13,14}	7 günden önce	14 günden önce
Ebû'l-Kâsım Ḥâlef b. el-'Abbâs ez-Zehrâvî ^{16,17}	7 günden önce	14 günden önce
İbn Sînâ ¹⁷⁻¹⁹	7 günden önce	10 günden önce
Curcânî ^{20,21}	7 günden önce	10 günden önce
Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdādî ⁶	7 günden önce	14 günden önce

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin, Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'ında ameliyat sırasında kemiğin altındaki zarın (*dura mater*) yırtılmaması için cerrahın çok dikkatli olması gerektiği şeklindeki uyarısıyla da uyumlu olarak – Rāzī ameliyat tekniğinden bahsetmemektedir,^{11,12} kafa kemiklerinin kırıklarının tedavisi için eserinde bildirdiği ameliyat tekniğinin ve matkaplarla delik açılırken *dura matere* zarar verilmemesi için matkapların uçlarının kemiğin kalınlığı kadar olması ve örtüye batmaması için kuşatılmış olması gerektiği önerisinin çok benzer şekilde Ebū'l-Kāsim Hāleḫ b. el-'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrīf*'inde,^{16,17} İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında¹⁷⁻¹⁹ ve Curcānī'nin *Zahīre-i H'ārezmşāhī*'sinde^{20,21} “batmayan matkap” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu delici aletin ucunun üstünde, onun daha derine inmesini engelleyen bir çıkıntıdan bahsedilmektedir ki bu bilginin kaynağının da Paulus Aeginata'nın *Epitome*'si olduğu ve bu eserde matkabın “abepistae” olarak adlandırıldığı²² görülmektedir. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde ise başlık uzunlukları kemik kalınlığında olan matkaplardan^{13,14} bahsedilmektedir. Öte yandan, Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin Paulus Aeginata'nın *Epitome*'sinde yer verdiği,²² Ebū'l-Kāsim Hāleḫ b. al-'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrīf*'inde,^{16,17} İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında¹⁷⁻¹⁹ ve Curcānī'nin *Zahīre-i H'ārezmşāhī*'sinde^{20,21} de yer alan Galenus'un kafa kırıklarının tedavisinde önerdiği cerrahi yöntemi ise *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'in incelenen bölümüne almadığı fark edilmektedir. Öte yandan 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde de Galenus'un cerrahi yönteminin yer almadığı^{12,13} görülmektedir.

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin cerrahi işlem yapıp kemik çıkarıldıktan sonra kalan kemik parçalarının temizlenmesi sırasında korunabilmesi için *dura mater* ile kemik arasına kurşun bir plaka yerleştirilmesi önerisi 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde benzer şekilde yer almaktadır, ama bu plakanın neden imal edilmiş olduğu bildirilmemektedir.^{12,13} Paulus Aeginata'nın *Epitome*'sinde ise bu plakanın *meningo-phlax* olarak adlandırıldığı görülmektedir.²² İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında¹⁷⁻¹⁹ ve Curcānī'nin *Zahīre-i H'ārezmşāhī*'sinde^{20,21} de *dura mater*in korunması için benzer öneri bulunmaktadır.

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin kemiğin çıkarılmasından sonra ameliyat yerinin pansumanı ile sonraki günlerde yapılan bakımı için bildirdiği prensiplerin çok benzer şekilde öncülleri Paulus Aeginata'nın,²² 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin,^{12,13} Ebū'l-Kāsim Hāleḫ b. el-'Abbās ez-Zehrāvī'nin,^{16,17} İbn Sīnā'nın¹⁷⁻¹⁹ ve Curcānī'nin^{20,21} eserlerinde bulunduğu görülmektedir.

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin bildirdiği ve cerrahi sonrası ortaya çıkan bir komplikasyon gibi görünen *dura mater* şişliğinin nedenleri ile bunlara yönelik tedavi önerileri de öncüllerinin eserlerinde hemen aynı şekilde yer almaktadır.^{13,14,16-22} Bölümün sonundaki ameliyattan sonra *dura mater*in renginin siyaha dönmesinin hastadan ümidin kesilmesini işaret eden bir bulgu olarak ele alınması Paulus Aeginata'dan başlayarak diğer öncüllerin eserlerinde de benzer şekilde paylaşılmaktadır.¹⁶⁻²²

Kafatası ameliyatı yapılan ve ameliyat sonrası hayatını sürdüren kişilerde Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī tarafından yapılan gözlemler bu bölümde karşılaşılan ilginç bulgulardandır. Benzer bir gözlemin Paulus Aeginata'nın *Epitome*'sinde yer aldığı görülmektedir.^{22,*} İbn Sīnā da *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında Paulus Aeginata'dan alıntılacağı bu gözlemi paylaşmıştır.^{18,†,24,‡} Gözlemler karşılaştırıldığında aralarında farklılıklar olduğu görülmektedir. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu's-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde,^{14,15} Ebū'l-Kāsim Hāleḫ b. al-'Abbās ez-Zehrāvī'nin *et-Taşrīf*'inde¹⁸ ve Curcānī'nin *Zahīre-i H'ārezmşāhī*'sinde^{20,21} ise kafatası kırığı cerrahisi yapılan hastalarla ilgili olarak herhangi bir gözlemin paylaşılmadığı görülmektedir.

* “I knew a person who had his skull trephined a year after the accident, and recovered. The fracture was from a weapon, and was situated on the bregma, and the discharge having an outlet, the meninx was thereby preserved free from injury.”^{22,p.434}

† «وقد رأيت من أصابه كسر في راسه فقور عظم راسه بعد سنة فصح وذلك ان الكسر كان في اليافوخ وكان من رمية سهم وكان مسيل ولهذا لم يصب الصفاق شيئا بل سلم من الفساد»^{18,p.[4]115}

‡ “ve ben bir kimesne gördüm ki anuñ başına kesr isābet eyledi ve bir seneden-şoñra baş kemügi taķvīr olunub şihhat buldı ve şihhatine vech bu olur ki anuñ kesri yāfūhda idi ve inkisārına sebep remye-i sihām idi ve anuñ kayh ve şadīdi maħall-i āḫere seyelāna yol bulub ve andan şifāka bir nesne isābet eylemeyüb anuñ selāmetiyle kendü ve daḫı selīm oldı”^{25,p.528a}

Sonuç

Muhezzebu'd-din b. Hubel el-Bağdādī'nin yazdıkları ile öncüllerinin yazdıkları bütün olarak karşılaştırıldığında *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ta kafa yaraları hakkındaki kaynağının İbn Sīnā'nın *el-Kānun fī't-Ṭıbb*'¹⁷ olduğunu söylemek mümkün görünürken, kafatası kırıkları ile ilgili bölümün 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmilu'ş-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye*'sine^{12,13} benzerlik gösterdiği ve olasılıkla bu eserin ilgili bölümde *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'a kaynaklık etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte bölümde İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb*'ında^{17,18} yer alan bilgilerden de yararlandığını gösteren bazı bulgular bulunmaktadır. Muhezzebu'd-din b. Hubel el-Bağdādī'nin yaşadığı coğrafya ve eserinde de kullandığı dil göz önünde bulundurulduğunda bu iki eserin ona kaynaklık etmiş olduğunun düşünülmesi akla uygundur. Kafatası kırıkları üzerine yapılan çalışmalar sonucu elde edilen bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Paulus Aeginata'nın *Epitome*'sinin²² incelemesi yapılan kafatası kırıkları konusunda 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin,¹³ Ebū'l-Kāsim Ḥālef b. al-'Abbās ez-Zehrāvī'nin ve İbn Sīnā'nın¹⁸ eserlerine de kaynaklık yapmış olduğu düşünüldüğünde, Muhezzebu'd-din b. Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ına da doğrudan ya da dolaylı olarak kaynaklık etmiş olduğunu söylemenin olanaklı olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

1. İbn Abī Uşaybī'a. 'Uyūnu'l-Anbā fī Tabakāti'l-Aṭıbbā. [y.y?]: Matba'atu'l-Vahbiyya; 1882. pp: 304-6.
2. Vernet J. Ibn Hubal. In: Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J, editors. The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Volume III. Leiden: E.J.Brill, London: Luzac & Co.; 1971. p: 802.
3. Harvey ER. Ibn Hubal. In: Selin H, editor. Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures, Volume I (A-K). 2nd ed. Berlin, Heidelberg, New York: Springer; 2008. pp: 1104-5.
4. Kitābu'l-Muhtārāt. Arabic Catalogue: Vol 4 [cited 2007 Aug 4]. Available from: <http://kblibrary.bih.nic.in/Vol04/Bp084.htm>.
5. Aciduman A, Er U. İbn Hubel ve eseri *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'da omurga hastalık ve travmaları üzerine. Lokman Hekim Dergisi 2018;8(1):71-81.
6. Muhazzabu'd-din Abī'l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmad b. Alī b. Hubal al-Bağdādī. Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb, aṭ-ṭab'atu'l-ulā [Birinci Baskı], al-Cuz' al-Rābi [Dördüncü Cilt]. Ḥaydarābād: Maṭba'atu Cam'iyyati Dā'irati'l-Ma'ārifi'l-'Uṣmāniyya (Haydarabad: Osmanlı Maarif Cemiyeti Dairesi Matbaası); 1364. pp:208-9, 227-30.
7. Güneş K. Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Mektep Yayınları; 2011.
8. Lane EW. An Arabic-English Lexicon. In Eight Parts. Part 6. Beirut: Librairie du Liban; 1968.
9. 'Alī b. Rabban al-Ṭabarī. Firdausu'l-Ḥikmat or Paradise of Wisdom. Edited by M.Z. Siddiqi. Subsidised by the E.G.W. Gibb Memorial Trust. Berlin: Kunstdruckerei Sonne; 1928. pp:137-8.
10. Aciduman A, Tuzcu K, Belen D. One of the earliest accounts of head wounds in *Firdaws al-Ḥikma* by al-Ṭabarī from the 9th century. World Neurosurg 2017;107:834-8.
11. Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī. Kitāb al-Manṣūrī. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No. 3751; pp: 117a-b.
12. Aciduman A, Aşkit Ç, Belen D. Medieval times' influencing figure Rhazes's approach to head injuries in *Liber Almansoris*. World Neurosurg 2014;82(6):1325-30.
13. 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī. Kāmilu'ş-Sinā'ati't-Ṭıbbiyye. İkinci Cilt. Bülāk: Al-Matba'at al-Kubrā al-'Āmira; 1294 [1877]. pp:217-8,501-4.
14. Aciduman A, Arda B, Kahya E, Belen D. *The Royal Book* by Haly Abbas from the 10th century: one of the earliest illustrations of the surgical approach to skull fractures. Neurosurgery 2010;67(6):1466-75.
15. Abū'l-Kāsim Ḥalaf b. 'Abbās b. al-Zahrāvī. Al-Taṣrīf mavsū'a ṭıbbiyya mina'l-ḳarni'l-'āşiri'l-milādī. Ḥaḳḳaḥu ve tarcamahu: al-Duktūr Şubhī Maḥmūd Ḥamāmī. Mu'assasatu'l-Kuwayt li't-Taḳaddumi'l-'İlmī; 2004. pp:1025-6.
16. Albucasis. On Surgery and Instruments. A Definitive Edition of the Arabic Text with English Translation and Commentary by M.S. Spink and G.L. Lewis. London: The Wellcome Institute of the History of Medicine; 1973. pp:698-711.
17. Aciduman A. İbn-i Sina, Ebu'l-Kasım Ez-Zehravi, Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin Eserleri Işığında 11. ve 18. Yüzyıllar Arasında Nöroşirürji. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Danışman: Prof. Dr. Berna Arda. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı; 2005. pp: 72-6, 85-6, 99, 117-26, 167-8, 177, 189-95.
18. Abū 'Alī ibn Sīnā. Kitābu'l-Kānūn fī't-Ṭıbb. Romae: In Typographia Medicea; 1593. pp: [3]:307, [4]:85, 113-5.
19. Aciduman A, Arda B, Öztürk FG, Telatar ÜF. What does Al-Qanun Fi Al-Tıbb (the Canon of Medicine) say on head injuries? Neurosurg Rev 2009;32(3):255-63.

20. Zeyneddīn Ebū İbrāhīm İsmā'īl b. Hüseyñ Curcānī. Zaḥīre-i Ḥārezmşāhī Tercümesi. Türkçeye çeviren: Defterdar Ebū'l-Fāzī Meḥmed b. İdrīs Bitlīsī. 2. Cilt. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, E.H. 1832; 959/1551-52. pp: 315a, 327b-9a.
21. Acıduman A, Şems Ş. İsmā'īl Cürçānī'nin Zahīre-i H'ārezmşāhī adlı eserinin XVI. yüzyıl Türkçe çevirisinde kafatası anatomisi, hidrosefali ve kafatası kırıkları üzerine. Türk Nöroşirürji Dergisi 2014;24(3):225-38.
22. Paulus Aeginata. The Seven Books of Paulus Aeginata. Translated from the Greek with a Commentary Embracing a Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians on All Subjects Connected with Medicine and Surgery by Francis Adams. In three volumes. Vol. 2. London: Printed for the Sydenham Society; 1846. pp: 429-34.
23. Aşkit Ç. Soranus' text "On Signs of Fractures". Archivum Anatolicum 2018;12/2:13-30.
24. Hippocratic Writings. Translated by Francis Adams. In: Hutchins RM, editor in chief. Great Books of the Western World. 10. Hippocrates-Galen. Chicago, London, Toronto: William Benton, Publisher, Encyclopaedia Britannica, Inc.; 1952. pp:63-70.
25. Abū 'Alī ibn Sīnā. Taḥbīzu'l-Maḥḥūn fī Tercemet-i Kānūn. Çeviren: Toḳādī Muştafā Efendi b. Aḥmed b. Ḥasan. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, No. 1015. p:528a.